

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>
8. *Толкачова Н. Є.* Звичаєве право : навчальний посібник – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 367 с.
10. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / [за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. ХаритонОВОЇ, Н. Ю. Голубевої]. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 865 с.
11. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права. – В 4-х томах. – Том 1-2. – Москва : Издание Бр. Башмаковых, 1910 г. – 876 с.

Кушинская Л. А. Преобразования обычая нормативного характера в правовой обычай. Теоретический аспект.

В статье раскрывается один из дискуссионных моментов современной теории государства и права, касающегося путей превращения обычая в правовой обычай, а также авторское видение статуса обычного правила после его письменной фиксации с конкретизацией.

Ключевые слова: *обычай нормативного характера, правовой обычай, источник права, правовой плюрализм, законодательство.*

Kushynska L. A. Standard conversion custom character on legal practice. Theoretical aspects.

Of the article reveals one of the discussion points in the modern theory of law regarding ways to transform the custom of the legal tradition and vision copyright status of customary rules after fixation with written specification.

Keywords: *custom normative, legal tradition, a source of law, legal pluralism legislation.*

УДК 340.141

Стрілець О. М.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ЗВИЧАЇ ДІЛОВОГО ОБОРОТУ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ПРАВА

У статті аналізуються правові особливості звичаїв ділового обороту. Особлива увага приділяється юридичному характеру застосування звичаїв ділового обороту у різних сферах торгівлі та господарювання. Зроблено висновок, що звичаї ділового обороту є особливою формою права, оскільки: посідають специфічне місце серед видів правових звичаїв; є достатньо диференційованими залежно від кола осіб, території, сфери застосування; поєднують у собі внутрішньодержавні та міжнародні традиції торгівельних відносин; можуть набувати різних форм державного санкціонування; у різних сферах суспільних відносин їх зміст залежить від ступеня інституціоналізації групи однорідних правовідносин.

Ключові слова: *звичаї ділового обороту, форма права, правовідносини, приватне право, торгівля.*

Дослідження теоретико-прикладних проблем сутності, ролі та значення правових звичаїв як форми вітчизняного права та джерела права у правових системах має важливе наукове та пізнавальне значення для означення специфіки регулювання суспільних відносин відповідними правовими регуляторами, якими не лише є класичні форми – нормативно-правові акти. У пошуках належної організації суспільного життя в рамках усієї держави та у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці

правові звичаї можуть розглядатися як одні із відмінних джерел правового регулювання.

Для справедливого, добросовісного вирішення питань взаємовідносин між учасниками суспільних відносин правові звичаї мають на меті доповнити існуючий усталений правовий порядок та більш ширше забезпечити права та інтереси різних суб'єктів правовідносин. Таким чином, правові звичаї можуть забезпечувати гарантування відомих принципів права, які носять соціальну значимість у правовій системі держави – гуманізму, справедливості, доброчесності та ін. Важливим серед цих принципів є принцип верховенства права, який повинен створювати фундаментальні основи для реалізації усіма суб'єктами права своїх прав.

Метою статті є аналіз поняття “звичай ділового обороту” як джерела (форми) права та його особливостей, визначення його місця серед регуляторів відносин в Україні.

Означений нами вектор проблеми потрапив до поля зору таких вчених як Р. Майданик, Є. В. Протас, О. С. Кокін, Н. Г. Вілкова, Г. Ф. Шершеневич, О. А. Беляневич, М. І. Брагінський та ін.

Римські юристи розрізняли кілька видів правових звичаїв. По-перше, звичаї *secundum legem* (на додаток до закону), які відіграють найважливішу роль, сприяють розумінню змісту тих термінів та висловів закону чи судового рішення, які вжито в особливому, відмінному від загальноприйнятого значення (зловживання правом, розумна ціна тощо). По-друге, звичаї *praeter legem* (крім закону) застосовуються у випадку прогалин у праві/законодавстві, а також, по-третє, *contra legem* та *adversus legem* (проти закону), наявні при колізії закону та звичаю, грають незначну роль у правовій системі [1].

Одним із найбільш поширеним сучасним правовим звичаєм є звичай ділового обороту. В науковій літературі відносять до цього виду правових звичаїв і торгові звичаї.

Як відомо, виникнення приватноправової сфери відносин громадян відбулось ще задовго до появи перших писаних правових норм. Це пов'язано із необхідністю пошуку засобів, які б впливали на динаміку відповідних правовідносин та правових станів, та забезпечували б можливість справедливого та взаємовигідного становища осіб.

Під звичаєм ділового обороту, який може бути застосований судом при вирішенні спору, який впливає із підприємницької діяльності, необхідно розуміти як не передбачене законодавством або договором достатньо визначене у своєму змісті, широко застосоване у підприємницькій діяльності правило поведінки. Звичай ділового обороту може бути застосований незалежно від того, чи зафіксований він у якому-небудь документі (опублікований у друці, викладений у рішенні суду з конкретної справи, який містить спільні обставини тощо). У випадках, коли суспільні відносини, які входять до предмету цивільного права, не урегульовані законодавством або згодою сторін, або відсутній відповідний звичай ділового обороту, у такому випадку застосовується цивільне законодавство, яке регулює подібні відносини (аналогія закону) [2].

Звичай ділового обороту беруть до уваги при тлумачення угод. У випадку сумнівів їх необхідно трактувати, виходячи із вимог добросовісності, розумності та справедливості та брати до уваги застосований до відносин між сторонами звичай.

При укладенні договорів сторони прямо або мовчазно визнають керівним звичай окремої галузі торгівлі і тим самим визнають його складовою частиною договору. Нерідко звичай стає попередником правової норми. Так, інститут загальної аварії виник із давнього звичаю фінікійців – Родоського закону про скидання (*Lex Rhodia de jactu*). Існує велика ймовірність трансформації у правову норму “Зводу звичаєвих норм для документарних акредитивів” [3].

З точки зору застосування звичаїв до окремих етапів формування договірних відносин між господарюючими суб'єктами можна виділити [4]:

- 1) звичаї ділового обороту, які стосуються формулювання умов договору;
- 2) звичаї, які стосуються виконання договору (звичайні правила обслуговування клієнтів, звичайні способи перевірки, звичайні способи прийняття товару);
- 3) звичаї, які сприяють здійсненню професійної діяльності (наприклад, торгівлі окремими товарами) або звичаї з реалізації конкретної базової умови, у тому чи іншому порту, звичаї торгівлі певними товарами, банківські звичаї та ін.

Формування звичаєвих норм у торговельних відносинах необхідно у першу чергу пов'язувати із особливостями кожного виду торгівлі, оскільки кожній із них властиві специфічні риси, усталені правила поведінки тощо. Саме постійне застосування одних і тих же правил у певному виді торгівлі зумовило появу дихотомії звичаєвих норм та правових норм, які перебувають у взаємозв'язку та взаємодоповнюють одне одного. Саме це дає підстави стверджувати, що правові звичаї у приватному праві мають свою давню історію використання і дотримання, і що тільки це дає підстави для розгляду на науковому рівні питань місця та ролі звичаїв у сучасній сфері приватноправового регулювання.

Звичаї ділового обороту наділені ознаками, які сформульовані за допомогою оціночних категорій (правило повинно широко застосовуватися), або такими, що чітко визначені (застосування у певній сфері підприємництва, легальна непередбаченість, неформалізованість, підпорядкування обов'язковим правилам законодавства та умовам договору). При визнанні правила торговим звичаєм найбільшу складність складають оціночні ознаки. Так, з'ясування за тим чи іншим правилом характеру та широкого застосування поєднано із встановленням сукупності різних обставин, у тому числі: час його виникнення, стабільність (стійкість) існування, одноманітність та можливість динаміки змісту, ступінь поширюваності у ділових колах, розповсюдження (ступінь визнання), частота застосування (постійність дотримання, багатократність, системність), виключність (відсутність альтернатив та конкуренції зі сторони інших звичайних правил). Необхідно враховувати і внутрішні зв'язки між цими обставинами [5].

Звичай ділового обороту найбільш часто застосовується у зовнішній торгівлі, особливо у морському перевезенні. Міжнародна торгова палата систематизує та публікує у збірниках звичаї для факультативного застосування підприємцями (наприклад, Інкотермс, Уніфіковані правила і звичаї для документарних акредитивів та ін.). Такі збірники самостійної юридичної сили не мають і застосовуються тільки за наявності на них посилання у договорі.

Застосування торгового звичаю у кожному конкретному випадку можливе у частині, яка не охоплюється законодавчим або договірним регулюванням, при цьому таке застосування не обумовлено наявністю посилання закону (в силу разового

санкціонування застосування торгового звичаю взагалі) або договору (так як правовий звичай – форма права). Якщо договір сприймає існуючий торговий звичай, правило останнього стає обов'язком для сторін умовою договору, яке у ієрархії правових регуляторів займає більш високе місце, ніж торговий звичай. Якщо договір регулює відносини сторін інакше, ніж торговий звичай (шляхом встановлення власного правила або використання диспозитивної норми закону), до уваги беруться умови договору, обов'язковість яких для сторін блокує дію торгового звичаю, який їм суперечить. Звідси випливає, що будь-який торговий звичай – це норма диспозитивна, так як може бути змінена (відмінена) законодавством або договором. Формальний пріоритет законодавства і договору над торговим звичаєм закріплена у ряді норм закону. Пріоритет імперативних правил законодавства в умовах договору над торговими звичаями безспірний, чого не можна сказати щодо правил диспозитивних, які можуть відчувати вплив зі сторони закону, інших правових актів, договору, а також торгових звичаїв. Наприклад, частина 4 статті 265 Господарського кодексу України передбачає, що сторони для визначення умов договорів поставки мають право використовувати відомі міжнародні звичаї, рекомендації, правила міжнародних органів та організацій, якщо це не заборонено прямо або у виключній формі цим Кодексом чи законами України; частина 3 статті 344 ГК України передбачає, що міжнародні розрахунки регулюються нормами міжнародного права, банківськими звичаями і правилами, умовами зовнішньоекономічних контрактів, валютним законодавством країн-учасниць розрахунків.

Для визнання торгового звичаю неважливо, чи зафіксовано відповідне правило у будь-якому документі. Торгові звичаї можуть бути формально закріплені, але це не змінє їхнього статусу “звичайного правила” та переводить їх у групу правил, які встановлюються нормативно-правовими актами. Наприклад, можна вести мову про типові умови договору. По-перше, саме по собі існування типових умов не наділяє їх статусом торгового звичаю: вони можуть бути не наділені необхідними для цього ознаками. Із цього виходить і судова практика: саме по собі посилання на положення типового контракту не є безспірним доказом існування звичаю. По-друге, вказівка на те, що договір не повинен містити посилання на типові умови, надає переваги погодженим умовам договору, що має для сторін обов'язковий характер, а цей факт знімає питання про належність типових умов договору до торгових звичаїв. Крім цього, неформалізованість торгового звичаю створює невизначеність його змісту, а інколи самого існування, труднощі в установленні та доказуванні. Все це впливає на процесуальний статус даної форми права (сама наявність правила і/або його зміст доводиться заінтересованою стороною, а кінцеве рішення у цьому питанні належить до прерогативи судових інстанцій). Для подолання цієї проблеми нерідко використовується процедура формалізації (уніфікації) звичаїв, яка може бути у вигляді: а) неофіційної уніфікації; б) офіційної легалізації державним нормотворчим органом; в) міжнародної конвенціоналізацією, при цьому у двох останніх випадках звичаєво-правова норма трансформується відповідно у правило нормативно-правового акта або міжнародного договору. Формалізацію (уніфікацію) торгових звичаїв здійснюють різні організації: міжнародні міжурядові (УНІДРУА, ЮНСІТРАЛ), регіональні (СЕК ООН), а також неурядові (МТП) [6].

Головною умовою застосування звичаю ділового обороту як джерела господарського договірної права є відсутність в законодавстві норм, які б регулювали відповідні господарські відносини. Сфера застосування звичаю ділового обороту обмежується лише майново-господарськими та організаційними відносинами за участю суб'єктів господарювання, які знаходяться у стані рівності. Це пов'язується із тим, що правове регулювання таких відносин за відсутності спеціальних норм здійснюється на засадах правової уніфікації (інтеграції), тобто нормами Цивільного кодексу. Не можуть регулюватися звичаєм ділового обороту організаційно-господарські відносини, що виникають в процесі управління господарською діяльністю. Встановлений законодавством правовий режим господарських договорів, однією із сторін в яких виступають органи держави або органи місцевого самоврядування як суб'єкти організаційно-владних повноважень, виключає можливість застосування в таких договорах звичаю, насамперед, через особливості статусу останніх, який встановлюється за правилом “дозволено лише те, що безпосередньо передбачено” [7].

Як відзначають у науковій літературі, звичай ділового обороту має багато спільного з диспозитивною нормою, оскільки, як і остання, він представляє собою запасний варіант, що вступає в дію, якщо інше не передбачено договором. Це “інше” презюмується. І оскільки мова йде тільки про презумпції, у тому та в другому випадку оспорюванню, за стороною зберігається за загальним правилом можливість паралізувати дію звичаю ділового обороту (подібно тому, як це має місце при диспозитивній нормі), посилаючись на те, що договором у реальності передбачено інше, яке відрізняється від звичаю ділового обороту правило. Разом із тим, між диспозитивною нормою та звичаєм ділового обороту є відмінності. Одне із них полягає в тому, що диспозитивна норма сама містить той запасний варіант, який сторони повинні мати на увазі. При звичаї ділового обороту правило, якщо тільки відповідний звичай не зафіксований у будь-якому документі, необхідно відшукати сторонам або суду у встановленому процесуальному порядку адресоване звичаю ділового обороту [8].

Складовими частинами загально поняття “звичаї ділового обороту” на думку сучасного російського дослідника О. С. Кокіна є звичаї, які застосовуються у міжнародному торговому мореплаванні, міжнародній торгівлі товарами, міжнародних банківських розрахунках [9]:

1. Звичаї міжнародного торгового мореплавання. Щодо визначення місця, куди повинні бути доставлені товари, використовуються різні терміни Інкотермс. У якості термінів, які призначені для застосування виключно при перевезенні товарів морем (FAS, FOB, CFR, CIF, DES, DEO), використовуються вислови “порт відвантаження” та “порт призначення”. Звичаї портів також необхідні для регулювання правовідносин сторін договору морського перевезення вантажів. Встановлений звичай порту слугує правовою нормою, яка застосовується щодо вирішення спору. Звичай порту містить встановлені практикою конкретного порту правила, які визначають достатньо вузьку, але практично важливу область торгового мореплавання. Зокрема: точний час та способи доставки вантажу до судна; час, необхідний для виконання вантажних робіт; виконання вантажних робіт цілодобово (у тому числі у святкові дні) або позмінно з оплатою додаткових надбавок вантажникам та стивідорам; обрахування часу стоянки

та обов'язку, який лежить на перевізнику, вантажовідправнику та вантажоодержувачі при розвантаженні та завантаженні судна; оплата портових зборів; порядок видачі делівері-ордеру. Використання у торговому мореплаванні звичаю у якості джерела права пояснюється двома факторами: історичними умовами розвитку торгового мореплавання та наявністю у торговому мореплаванні специфічних та локальних за своєю природою інститутів (перш за все виконання вантажних робіт), для яких загальне нормативне регулювання є менш прийнятним. Множинність звичаїв торгового мореплавання не стала допоки тим фактором, який сприятиме створенню документа, що міститиме тлумачення деяких звичаїв. Варто також відмітити, що посилання на звичаї порту з'являються тоді, коли договір не містить відповідних вказівок для вирішення того питання, яке регулюється звичаєм порту. Найбільш відомим звичаєм міжнародного торгового мореплавання є Йорк-Антверпенські правила, які існують з 1864 року, що представляють собою збір правил, які регулюють відносини сторін, які виникають із загальної аварії. Застосовуються при наявності до них посилання у коносаменті або чартері. Можна привести інший загальновідомий звичай – видача коносаменту у комплекті із трьох екземплярів.

2. Звичаї міжнародної торгівлі. У 20-ті роки минулого століття Міжнародна торгова палата (МТП) провела аналіз тлумачення найбільш поширених у міжнародній торгівлі товарами термінів. Результат аналізу показав відсутність єдиного для всіх країн розуміння цих торгових термінів. МТП визнала необхідність розробки правил тлумачення таких термінів, застосування яких погоджено сторонами договору купівлі-продажу. Результатом роботи МТП стали вісім редакцій Інкотермс – 1936, 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000 та 2010 р. Торгові терміни Інкотермс складаються із вказівок на важливі питання, які торкаються виконання договорів купівлі-продажу: укладення договору перевезення і страхування, оплата митних витрат та ін. Інкотермс фіксує момент виконання продавцем своїх зобов'язань за договором, а також момент переходу ризику випадкової загибелі (пошкодження) товару з продавця на покупця. Посилання у договорі на Інкотермс робить їх умовами договору. Не виключається можливість встановлення звичаю на основі доказів, які пред'являються заінтересованими сторонами. Важливо відмітити, що Інкотермс торкається тільки деяких основних обов'язків продавця та покупця товару. Він не торкається прав цих осіб. Кожна сторона реалізує належній їй права самостійно, за своєю волею. Якщо визнати правильним твердження, що Інкотермс є базовою умовою поставки і що він визначає умови договорів купівлі-продажу, перевезення і страхування, тоді необхідно визнати правильним й існування у цивільному законодавстві договорів, які складаються тільки з одних основних обов'язків сторін. Формулювання торгових термінів Інкотермс виражені у загальній формі. Одним терміном “торговий звичай” можна представити ідею робочої формули вирішення завдання і ціни товару у початковій стадії проведення переговорів сторін про укладення міжнародного договору купівлі-продажу товару. На заключному етапі переговорів сторін термін “торговий звичай” наповнюється прийнятним для сторін змістом та пов'язується з іншими конкретними умовами договору. Тлумачення використовують після того, як уже виникло та існує діюче за формою та за змістом договірне зобов'язання, яке повністю зв'язує сторони. З цього моменту в принципі у сторін договору з'являються підстави для тлумачення договірної тексту або за столом переговорів, або шляхом

судового впливу. Тлумачення існуючого зобов'язання покликано виявити справжні наміри сторін та зміст, який вони надали формулюванням уже існуючого зобов'язання, його окремим словам та термінам. Якщо сторони договору у прямо вираженій формі вказали, що договір або його окремий термін належить тлумаченню і розгляду у відповідності з правом конкретної держави, то питання вирішено: буде застосовуватися той зміст, який надається даному вислову або терміну таким правом. Крім цього, значення торгового терміну, встановленого міжнародним торговим звичаєм для однієї галузі торгівлі, не слід без достатніх підстав поширювати на інші галузі. Одного факту існування у міжнародному торговому обороті восьми редакцій термінів Інкотермс недостатньо. Важливим є суб'єктивний фактор – включення у договір посилання на обрану сторонами договору приемливу для них редакцію термінів Інкотермс. Факультативний характер термінів Інкотермс полегшує діловим людям вибір та розробку умов договору, а також дозволяє уточнити ряд комерційних питань виконання цього договору.

3. Звичаї міжнародних банківських розрахунків. Міжнародне регулювання банківських угод – акредитивних та інкасових операцій – не пішло шляхом укладення конвенцій про уніфікацію відповідних законів (наприклад, щодо векселів та чеків). Правовою базою регулювання таких розрахунків слугує банківська практика, систематизована МТП в Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів 1993 р. (УОП-500) та уніфіковані правила по інкасо 1995 р. (УПІ). Такий успіх спеціалісти пояснюють двома особливостями – визнання їх судовою та арбітражною практикою, а також здійснення їх без всякого судового захисту в силу особливої ролі, яка належить банкам. У державах, в яких існують національні асоціації банків, УОП часто включаються у загальні типові умови, які застосовуються членами асоціацій. В принципі, УОП та УПІ належать застосуванню у договірному порядку.

Таким чином, враховуючи національну та зарубіжну практику застосування звичаїв ділового обороту, необхідно зробити висновок, що звичаї ділового обороту є особливою формою права, оскільки:

- посідають специфічне місце серед видів правових звичаїв;
- є достатньо диференційованими залежно від кола осіб, території, сфери застосування;
- поєднують у собі внутрішньодержавні та міжнародні традиції торгівельних відносин;
- можуть набувати різних форм державного санкціонування;
- у різних сферах суспільних відносин їх зміст залежить від ступеня інституціоналізації групи однорідних правовідносин.

Використані джерела:

1. *Майданик Р.* Правовий звичай як джерело цивільного права [Електронний ресурс] / Р. Майданик. – Режим доступу: <http://www.actio.com.ua/ru/publ-katc/pravovii-zvichai-iak-dzherelo-tciv-lnogoprava>.
2. *Протас Е. В.* Гражданское право: [учеб.] / Е. В. Протас. – М. : МГИУ, 2007. – С. 30.
3. *Кокин А. С.* Международная морская перевозка груза: право и практика / А. С. Кокин. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 27.
4. *Вилкова Н. Г.* Правила толкования международных торговых терминов Инкотермс 2000 / Н. Г. Вилкова. – М., 2007. – С. 29-30.

5. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Вступительная статья, Е. А. Суханов. – М. : Фирма “СПАРК”, 1995. – С. 38.
6. Гражданское право. В 3-х томах / Е. Н. Абрамова, Н. Н. Аверченко, Ю. В. Байгушева ; под ред. А. П. Сергеева. – Том 1. – М., 2010. – С. 67-68.
7. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): [монографія] / О. А. Беляневич. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 243-244.
8. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2000. – С. 71.
9. Кокин А. С. Международная морская перевозка груза: право и практика / А. С. Кокин. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – С. 29-47.

Стрилец Е. Н. Обычаи делового оборота как особая форма права.

В статье анализируются правовые особенности обычаев делового оборота. Особое внимание обращается на юридический характер реализации обычаев делового оборота в разных сферах торговли и ведения хозяйства. Сделан вывод, что обычаи делового оборота являются особой формой права, поскольку: занимают специфическое место среди видов правовых обычаев; являются достаточно дифференцированными в зависимости от круга лиц, территории, области применения; совмещают в себе внутригосударственные и международные традиции торговых отношений; могут приобретать разные формы государственного санкционирования; в разных сферах общественных отношений их содержание зависит от степени институционализации группы однородных правоотношений.

Ключевые слова: обычаи делового оборота, форма права правоотношения, частное право, торговля.

Strilets O. M. Trade usages as a particular form of law.

The legal features of the customs of business intercourse are analyzed in the article. The special attention applies on legal character of realization of the customs of business intercourse in the different spheres of trade. A conclusion is done, that the customs of business intercourse are the special legal form, because: occupy a specific place among the types of legal customs; differentiated enough depending on the circle of persons, territory, application domain; combine in itself state and international traditions of sale relations; can acquire the different forms of the state sanctioning; in the different spheres of public relations their maintenance depends on the degree of institutionalization of group of legal relationships.

Keywords: the customs of business intercourse, legal relationships, private law, trade.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 347.19

Прекрасна О. І.
Національна академія внутрішніх справ

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВНОЇ КАЗНАЧЕЙСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА (адміністративно-правовий аспект)

У статті проаналізовано доктринальні й нормативні підходи до розуміння поняття юридичної особи публічного права. Виділено й охарактеризовано основні ознаки Державної казначейської служби України, що визначають її публічною юридичною особою адміністративного права.